

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December / Aralık 2021, 25 (3): 1123-1142

**Mu'tezile-Şîa Etkileşimi Bağlamında Zemahşerî'nin Hz. Ali Hakkında Nazil
Olduğu Nakledilen Âyetlere Yaklaşımı**

*Al-Zamakhsharî's Approach to the Verses Reported to be About 'Alî b. Abî
Tâlib in the Context of Mu'tazila- Shî'a Interaction*

Ersin Çelik

Arş. Gör. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
*Res. Assist. PhD., Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology,
Department of Tafsîr
Rize / Turkey
ersin.celik@erdogan.edu.tr orcid.org/0000-0002-1821-7772*

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 9 August / Ağustos 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 12 December / Aralık 2021

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2021

Pub Date Season / Yayın Sezonu: December / Aralık

Volume / Cilt: 25 Issue / Sayı: 3 Pages / Sayfa: 1123-1142

Cite as / Atıf: Çelik, Ersin. "Mu'tezile-Şîa Etkileşimi Bağlamında Zemahşerî'nin Hz. Ali Hakkında Nazil Olduğu Nakledilen Âyetlere Yaklaşımı [*Al-Zamakhsharî's Approach to the Verses Reported to be About 'Alî b. Abî Tâlib in the Context of Mu'tazila- Shî'a Interaction*]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 25/3 (Aralık 2021): 1123-1142.
<https://doi.org/10.18505/cuid.980770>

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

Abstract: Mu'tazila and Şî'a (Zaydiyya-Imâmiyya) have common views on many theological issues except the imamate. This issue has been generally accepted by other Islamic scholars rather than Şî'a and by Western researchers. That in this interaction between the Mu'tazila and the Şî'a, the Şî'a is the side mostly affected. However, it is an issue that should not be overlooked that the Şî'a partially influenced the Mu'tazila in 'Alî b. Abî Tâlib, over the other Companions. In this context, some persons from the Baghdad Mu'tazila School such as Bishr b. al-Mu'tamir (d. 210/825), Ja'far b. Mubashir (d. 234/848), Ja'far b. Harb (d. 236/850) and al-Iskâfî (d. 240/854) argued that the imamate of Abû Bakr, who was less virtuous, was permissible although they considered 'Alî as the most virtuous person after the Prophet. In addition, al-'Allâf (d. 235/849-850), al-Nazzâm (d. 231/845), Abû Abdullah al-Basrî (d. 369/979-80) and Qâdî 'Abd al-Jabbâr (d. 415/1025) along with Abû 'Alî al-Jubbâ'î (d. 303/916), one of the chiefs of the Basra Mu'tazila School, and Abû Hâshim al-Jubbâ'î (d. 321/933) did not accept the order of caliphate as the order of virtue. This study focuses on the issue of whether the aforementioned affinity between Mu'tazila and Şî'a affected Mu'tazila, especially in the interpretation of the verses associated with 'Alî. In the study, the aforementioned problem was examined through the *tafsîr al-Kashshâf* of the Mu'tazilî mufasssîr al-Zamakhsharî (d. 538/1144). In addition to the importance of *tafsîr*, the fact that al-Zamakhsharî took lessons from Şî'ite/Zaydî persons and he wrote the *tafsîr* with the support of Zaydî leader al-Wahhâs (d. 506/1112) is effective in handling this issue through *al-Kashshâf's tafsîr*. In the first part of the study, first of all, the interaction between Imâmiyya and Zaydism, which are the two most important branches of Mu'tazila and Şî'a, is briefly mentioned. Then, Mu'tazila's and Al-Zamakhsharî's view on 'Alî's position among other caliphs is emphasized. Al-Zamakhsharî, who is from the Basra school of the Mu'tazila, does not consider 'Alî b. Abî Tâlib superior to Abû Bakr, unlike al-'Allâf, Abû 'Alî al-Jubbâ'î, Abû Hâshim al-Jubbâ'î and Qâdî 'Abd al-Jabbâr, who are the leading figures of this school. In fact, the fact that he always observed the order of the caliphate while talking about the merits of the four caliphs supports the possibility that, unlike his predecessors, he accepted the order of the caliphate as the order of virtue. In the second part, it is questioned whether the narrations that al-Zamakhsharî included in his *tafsîr* of the verses associated with 'Alî are similar to the narrations of the Şî'ite/Zaydî/Imâmî tradition and whether he interpreted the verses in parallel with these narrations. In this respect, the *tafsîr al-Kashshâf* has been examined comparatively with the Sunni and Shiite *tafsîrs* prior to it. Eventually, while interpreting these verses associated with the *Ahl al-bayt* (members of the Prophet's household), al-Zamakhsharî highlights the narrations that appreciate the virtues of 'Alî b. Abî Tâlib and his child. However, he also refrains from making comments that would be in line with the Şî'a's belief in imamate. In particular, his *tafsîr* of the verse al-Aḥzâb 33/33 in the context of the Prophet's wives is the greatest indicator of this situation. It has been determined that while al-Zamakhsharî includes the narrations highlighting the virtue of 'Alî b. Abî Tâlib and his children, he mostly follows the Sunni commentator al-Tha'labî. In particular, it has been seen that al-Zamakhsharî transferred the narration material in the interpretation of the relevant verses from al-Tha'labî's commentary almost in the same way. However, it is noteworthy that al-Zamakhsharî differs from him in some details such as linguistically supporting these narrations in some verses such as 'Alî 'Imrân 3/61 and al-Mâ'idah 5/55. An indirect influence can be mentioned because al-Tha'labî frequently narrates the narrations supporting the Şî'ites in places where there is a Sunni-Şî'ite conflict. Therefore, although there is no evidence that al-Zamakhsharî took these narrations from Şî'ite sources, it is seen that he brought 'Alî b. Abî Tâlib-based narrations in Sunni sources into the fore. Even in the commentary of al-Ḥâkim al-Dhuhshamî, al-Zamakhsharî's teacher in the line of Zaydi/Mu'tazili, the lack of Ali emphasis in the interpretation of the aforementioned verses supports our view.

Keywords: Tafsîr, Interaction, Mu'tazila, Şî'a, Ahl al-Bayt, 'Alî b. Abî Tâlib, Al-Zamakhsharî, Al-Kashshâf.

Mu'tezile-Şîa Etkileşimi Bağlamında Zemahşerî'nin Hz. Ali Hakkında Nazil Olduğu Nakledilen Âyetlere Yaklaşım

Öz: Mu'tezile ve Şîa (Zeydiyye-İmâmiyye) imâmet dışındaki birçok itikâdî meselede müşterek görüşlere sahiptir. Bu husus, Şîi olmayan İslâm âlimleri ve Batılı araştırmacılar tarafından onların birbirlerinden etkilenmeleriyle açıklanmıştır. Mu'tezile ve Şîa arasındaki bu etkileşimde, etkilenen kesim daha çok Şîa tarafıdır. Ancak Şîa'nın da Hz. Ali'yi diğer sahabeden üstün tutmada Mu'tezile'yi kısmen etkilediği gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim Bağdat Mu'tezilesinden Bîşr b. Mu'temir (öl. 210/825), Ca'fer b. Mübeşşir (öl. 234/848), Ca'fer b. Harb (öl. 236/850) ve el-İskâfî (öl. 240/854) gibi isimler, Hz. Ali'yi Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletli olarak kabul etmekle birlikte mefdûl (daha az faziletli) olan Hz. Ebû Bekir'in imâmetini câiz görmüşlerdir. Ayrıca Basra Mu'tezilesinin reislerinden Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916), Ebû Hâşim el-Cübbâî (öl. 321/933), el-Allaf (öl. 235/849-850), en-Nazzâm (öl. 231/845), Ebû Abdullah el-Basrî (öl. 369/979-80) ve Kâdî Abdülcebbar (öl. 415/1025) gibi isimler de hilafet sıralamasını fazilet sıralaması olarak kabul etmemişlerdir. Bu çalışma, Mu'tezile ile Şîa arasındaki bu etkileşimin, özellikle Hz. Ali ile ilişkilendirilen âyetlerin tefsiri noktasında Mu'tezile'yi etkileyip etkilemediği meselesine odaklanmaktadır. Çalışmada söz konusu problem, Mu'tezilî müfessir Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *el-Keşşâf* tefsiri üzerinden incelenmiştir. Bu meselenin *el-Keşşâf* üzerinden incelenmesinde; tefsirin öneminin yanı sıra, Zemahşerî'nin Şîi/Zeydî isimlerden ders almış olması ve tefsirini Mekke'de Zeydî emir el-Vehhâs'ın (öl. 506/1112) desteği ile yazması etkili olmuştur. Çalışmanın ilk bölümünde Mu'tezile ile Şîa'nın en önemli iki kolu olan İmâmiyye ve Zeydiyye etkileşimine kısaca değinilmekte, ardından genelde Mu'tezile'nin özelde Zemahşerî'nin Hz. Ali'nin diğer halifeler arasındaki konumuna dair yaklaşımına yer verilmektedir. Mu'tezile'nin Basra ekolünden olan Zemahşerî, bu ekolün önde gelen isimleri olan el-Allaf, Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî ve Kâdî Abdülcebbar'ın aksine Hz. Ali'yi Hz. Ebu Bekir'den daha üstün görmemektedir. Hatta onun hulefâ-i râşidînin faziletinden bahsederken daima hilafet sırasını gözetmesi, seleflerinin aksine hilafet sıralamasını fazilet sırası olarak kabul etmiş olma ihtimalini desteklemektedir. İkinci bölümde ise Zemahşerî'nin Hz. Ali ile ilişkilendirilen âyetlerin tefsirinde aktardığı rivayetlerin, Şîi/Zeydî/İmâmî rivayetlerle benzeşip benzeşmediği ve âyetleri bu rivayetlere paralel olarak yorumlayıp yorumlanmadığı sorgulanmaktadır. *el-Keşşâf* tefsiri, bu açıdan kendisinden önceki Sünnî ve Şîi tefsirlerle mukayeseli olarak incelenmektedir. Sonuçta Zemahşerî'nin, Ehl-i beyt ile ilişkilendirilen bu âyetleri yorumlarken, Hz. Ali ve evlâdının faziletini öne çıkaran rivayetleri tercih ettiği görülmüştür. Ancak o, Şîa'nın imâmet inancına uygun düşecek yorum yapmaktan da kaçınmıştır. Özellikle Ahzâb 33/33. âyetini bağlama uygun olarak, tamamen Hz. Peygamber'in hanımları özelinde tefsir etmesi bunun en büyük göstergesidir. Zemahşerî'nin Hz. Ali ve evlâdının faziletini öne çıkaran rivayetlere yer verirken, daha çok Sünnî müfessir Sa'lebî'yi takip ettiği tespit edilmiştir. Özellikle Zemahşerî'nin ilgili âyetlerin tefsirindeki rivayet malzemesini hemen hemen aynı şekilde Sa'lebî'nin tefsirinden aktardığı görülmüştür. Ancak Zemahşerî'nin Âl-i İmrân 3/61 ve Mâide 5/55 gibi bazı âyetlerde bu rivayetleri dil açısından desteklemesi gibi bazı detaylarda ondan ayrıldığı dikkat çekmektedir. Sa'lebî'nin de Sünnî-Şîi ihtilafının olduğu yerlerde Şîileri destekleyen rivayetleri sıkça nakletmesi nedeniyle dolaylı bir etkilenmeden bahsedilebilir. Ayrıca bu rivayetlerin önemli bir kısmının da ilk dönem tefsirlerinden Mukâtil'in tefsirinde de yer aldığı belirtilmelidir. Dolayısıyla Zemahşerî'nin bu rivayetleri Şîi kaynaklardan aldığına dair bir bulguya rastlanılmamış olmakla birlikte Sünnî kaynaklardaki Hz. Ali eksenli rivayetleri ön plana çıkardığı görülmüştür. Hatta bazen Hz. Ali ile ilgili rivayet, diğer müfessirler tarafından tercih edilen görüş olmasına rağmen onun yalnızca bu rivayete yer vermesi onun bu konudaki tutumunun Hz. Ali'ye olan meyliyle ilgili olduğunu düşündürmektedir. Hatta Zemahşerî'nin Zeydî/Mu'tezilî çizgideki hocası Cüşemî'nin tefsirinde dahi söz konusu âyetlerin yorumunda onun kadar Hz. Ali ve Ehl-i beyt vurgusunun olmaması bu görüşümüzü desteklemektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Etkilenme, Mu'tezile, Şîa, Ehl-i Beyt, Hz. Ali, Zemahşerî, *el-Keşşâf*.

Giriş

Mu'tezile ve Şîa'nın etkileşimi meselesi, kelâm tarihinde önemli sonuçları olan bir hadisedir. Bu etkileşimde, etkilenen kesim daha çok Şîa tarafı olmuştur. Fakat Şîa'nın da Hz. Ali'nin konumu ve imâmet meselesinde Mu'tezile'yi kısmen etkilediği gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim Bağdat Mu'tezilileri'nin Hz. Ali'yi Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletli olarak kabul etmekle birlikte mefdûl olan Hz. Ebû Bekir'in imâmetini câiz görmeleri bu etkilenmenin bir sonucudur. Mu'tezilî âlimlerin; Ehl-i beyt'in fazileti, konumu ve onların uğradıkları çeşitli baskılar noktasında Şîa'ya daha yakın durdukları söylenebilir. Bu etkileşimin, Mu'tezile'nin Ehl-i beyt'le ilişkilendirilen âyetlere dair yorumunu nasıl etkilediği, dil konusunda öne çıkan Mu'tezilî âlimlerin, âyetleri Ehl-i beyt'in fazileti ve üstünlüğü ile ilişkilendiren rivayetleri nasıl değerlendirdikleri merak uyandırmaktadır. Zira kendileriyle etkileşime girdikleri Şîa'nın, birçok âyeti Hz. Ali ve Ehl-i beyt ekseninde değerlendirmesi Kur'an yorumundaki belirgin özelliklerinden birisidir.

Bu çalışmada Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* tefsirinde Ehl-i beyt ile ilişkilendirilen âyetlere getirdiği yorumlar, kendisinden önceki Sünnî ve Şii/İmâmî/Zeydî müfessirlerin yorumlarıyla karşılaştırılarak analiz edilmektedir. Dolayısıyla Mu'tezilî müfessir Zemahşerî'nin bu âyetlere getirmiş olduğu yorumlar üzerinden Mu'tezile'nin Ehl-i beyt'e yaklaşımı incelenmiş ve bu bağlamda Şîa-Mu'tezile etkileşiminin söz konusu âyetlerin tefsirine yansıyor yansımadağı sorgulanmıştır. Öte yandan bu mesel, Zemahşerî'nin Şii olduğu yönündeki iddiayla da yakından ilgilidir. Fakat bu iddianın asılsızlığı çeşitli çalışmalarda¹ ortaya konulduğundan bu makalede söz konusu meseleye değinilmeyecektir. Ancak Zemahşerî'nin Hz. Ali ve evlâdı hakkında nazil olduğu öne sürülen âyetlere getirdiği yorumlardan onun Şiiliğinin söz konusu olmadığı anlaşılabacaktır.

Mu'tezile ve Şîa arasındaki etkileşime dair çok sayıda çalışma yapılmıştır. Yurt dışında yapılan çalışmalardan Wilferd Madelung'un "Imamism and Mu'tazilite Theology"² başlıklı makalesi, Âişe Yusuf el-Menâî'nin *Usûlü'l-akîde beyne'l-Mu'tezile ve's-Şîati'l-İmâmiyye*³ başlıklı doktora tezi öne çıkmaktadır. Ülkemizde ise Mehmet Ümit'in *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî*⁴ başlıklı doktora tezi, Niyazi Kahveci'nin *Mu'tezile ve Şîa Arasında Siyasal Tartışma*⁵ ve Hulusi Arslan'ın *İslam Düşünce Geleneğinde Şîa-Mu'tezile Etkileşimi (Şerif el-Murtaza Örneği)*⁶ isimli çalışmaları bu konudaki önemli çalışmalardır. Öte yandan Hilmi Kemal Altun'un *Zemahşerî'nin Kelâmî Görüşleri* başlıklı doktora çalışması da Zemahşerî'nin kelâmî görüşlerine odaklanması sebebiyle meseleyle yakından ilgilidir. Fakat bu çalışmaların hiçbirisinde Hz. Ali hakkında nazil olduğu öne sürülen âyetleri, Zemahşerî'nin nasıl yorumladığı üzerinde durulmamıştır.⁷ Bu çalışmayla Mu'tezile ve Şîa'nın etkileşimi meselesine ve Zemahşerî'nin kelâmî görüşlerinin anlaşılmasına katkı sunulması amaçlanmaktadır.

¹ Fethi Ahmet Polat, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Eleştiriler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 88-97; Hilmi Kemal Altun, *Zemahşerî'nin Kelâmî Görüşleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 33-40.

² Wilferd Madelung, "Imamism and Mu'tazilite Theology", *Le Shîisme imâmite* (1970), 13-30.

³ Âişe Yusuf el-Menâî, *Usûlü'l-akîde beyne'l-Mu'tezile ve's-Şîati'l-İmâmiyye* (Katar: Dâr'u's-Sekâfe, 1992/1412).

⁴ Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003).

⁵ Niyazi Kahveci, *Mu'tezile İle Şîa Arasında Siyasal Tartışma* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2006).

⁶ Hulusi Arslan, *İslam Düşünce Geleneğinde Şîa-Mu'tezile Etkileşimi (Şerif el-Murtaza Örneği)* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017).

⁷ Zemahşerî'nin Ehl-i beyt'le ilişkilendirilen âyetlere yaklaşımına dair Farsça iki çalışmanın birinde sadece Zemahşerî'nin bu âyetlere dair yorumuna yer verilmiş, diğerinde ise Zemahşerî'nin yorumu, Kâşânî (öl. 1090/1679) ve Haskânî'nin (öl. 470/1077) eserlerindeki bu âyetlere dair rivayetlerle mukayese edilmiştir. Bu çalışmalarda ne Zemahşerî'nin bu âyetlere getirdiği yorum daha önceki Sünnî-Şii müfessirlerin yorumuyla bütüncül bir şekilde karşılaştırmış ne de mesele Mutezile-Şîa etkileşimi bağlamında tahlil edilmiştir. bk. Süheylâ Celâlî, "Ehl-i beyt der Tefsir-i Keşşâf", *Golistân-i*

1. Mu'tezile-Şîa Etkileşimi

1.1. Mu'tezile-Zeydiyye Etkileşimi

Hicrî 3. asrın başlarına kadar Zeydiyye ve Mu'tezile arasında bazı noktalarda benzer yaklaşımlar mevcuttur. Ancak iki mezhebin esaslarındaki asıl benzerliğin Zeydiyye'nin 17. imâmı olan Kâsım er-Ressî (öl. 246/860) ile başladığı söylenmektedir. Nitekim Şehristânî'nin (öl. 548/1153); Ca'fer b. Mübeşşir ve Ca'fer b. Harb'in de içerisinde bulunduğu bir grup Mu'tezilî âlimin efdal varken mefdûlün imâmetinin meşru olduğu hususunda ilk Zeydî âlimlerden Süleyman b. Cerîr er-Rakkî'ye (öl. 187/803'ten sonra) tâbî olduklarına dair ifadeleri⁸ bu etkileşimin ilk dönemine dair bir ipucu vermektedir.⁹ Aynı şekilde bu iki mezhebin etkileşimi üzerine yapılan çalışmalardan, ilk dönem Zeydiyye içerisinde istitâa, teşbihi reddetme ve halku'l-Kur'ân gibi konularda Mu'tezilî âlimlerle paralel düşünenlerin bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁰

Hicrî 3. asırdan sonra ise Mu'tezile ve Zeydiyye arasındaki bu etkileşim, mezhebin temel esaslarına da yansımıştır. Bu süreçte Zeydiyye'nin, imâmet meselesini de ilave ederek Mu'tezile'nin beş temel ilkesini benimsediği görülmektedir. Mu'tezile ve Zeydiyye, husûn ve kubhun akılla bilinebileceği, haramın rızık olmadığı ve maktûlün eceliyle ölmediği gibi daha birçok konuda birbirine paralel düşünmektedirler.¹¹ Zeydiyye ve Mu'tezile etkileşiminde etkilenen kesimin daha çok Zeydiyye tarafı olduğu söylenebilir. Ancak bununla birlikte imâmet meselesi ve başta Hz Ali olmak üzere Ehl-i beyt'i diğer sahabeden üstün tutma gibi bazı konularda Zeydiyye'nin de Mu'tezile'yi etkilediği gözden kaçırılmaması gereken bir konudur. Bu bağlamda Bağdat Mu'tezilesinden Bişr b. Mu'temir, Ca'fer b. Harb, Ca'fer b. Mübeşşir ve Ebû Ca'fer el-İskâfî gibi isimler, Hz. Ali'yi Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlisi olarak kabul etmekle birlikte mefdûl olan Hz. Ebû Bekir'in imâmetini de câiz görmüşlerdir. Ancak Bağdat Mu'tezilesinin çoğunluğu, mefdûlün imâmetini onaylamakla birlikte Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali'den hangisinin efdal olduğu konusunda kesin bir karara varamamışlar, bu meselede tevakkuf etmişlerdir. Zeydiyye ve Mu'tezile arasındaki bu etkileşimden dolayı bazı mezhep tarihçileri Bağdat Mu'tezilesini Zeydîliğin bir kolu olarak göstermişlerdir.¹² Hatta Bağdat Mu'tezilesinden el-Hayyât'ın, el-İskâfî gibileri *Müteşeyyi'ü'l-Mu'tezilî/Şiileşmiş Mu'tezilîler* olarak isimlendirmesi¹³ bu etkilenmenin bizzat mezhep müntesipleri tarafından kabul edildiğini ortaya koymaktadır.

Zemahşerî, her ne kadar Bağdat Mu'tezilesinin aksine görece Zeydiyye ile münasebeti daha az olan Basra ekolünden olsa da onun özellikle Zeydiyye ile irtibatına dair iki hususu burada zikretmek yerinde olacaktır. Birincisi, Zemahşerî'nin Rey'e seyahatinde bazı Zeydî hocalardan ders almış olmasıdır.¹⁴ Nitekim onun hocalarından müfessir Hâkim el-Cüşemî (öl. 494/1101), Mu'tezilî-Zeydî kimliği ile bilinmektedir. Bir diğer husus da Zemahşerî'nin *el-Keşşâfı* yazma sürecinde ve Mekke'ye gelişlerinde desteğini gördüğü Ali b. Hamza b. Vehhâs'ın (öl. 506/1112) Mekke'de Zeydiyye'nin imâmı olmasıdır. Zemahşerî'nin Mekke'de, İbn Vehhâs

Kur'ân, Vîjenâme İmâm Ali, 7/31-34; Alirizâ Tabîbî-Zehrâ Şerefi, "Berresî Ehl-i beyt (as) der Tefsîr-i Keşşâf ve Tatbîk-i ân bâ Tefâsîr-i Sâfi ve Şevâhidü't-tenzîl", *Pejûheşây-i tefsîr-i tatbîkî* 7/1 (Bahâr u Tâbistân 1396), 151-175.

⁸ Abdüllatif el-Hafzî, *Te'sîru'l-Mu'tezile fi'l-Havâric ve's-Şîa Esbâbühü ve Mezâhiruhu* (Cidde: Dâru'l-Endülüs el-Hadrâ, 1421/2000), 409.

⁹ Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* (Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1431), 1/159-160.

¹⁰ Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, 42-45.

¹¹ Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, 46, 68.

¹² Nâşî el-Ekber, *Mesâ'ilü'l-imâme ve muhtetafât mine'l-Kitâbi'l-Evsaf fi'l-makâlât*, thk. Josef van Ess (Beyrut: yy. 1971), 56-61; el-Malatî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'* (Beyrut: el-Ma'hedü'l-İlmânî li'l-ebhâsi's-şarkıyye, 1430/2009), 27, 33.

¹³ Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-Red 'alâ İbnü'r-Râvendî el-Mülhid*, Henrik Samuel Nyberg (Kâhire: Matbaatü Dâru'l-kütübî'l-Mısıryye, 1344/1925), 100.

¹⁴ Hassan Ansari, "Mu'tezilîliğin Şîi Alımlanması (I): Zeydîler", çev. Orhan Şener Koloğlu vd., *Başlangıçtan Günümüze İslam Kelamı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 265.

1128 | Ersin Çelik. Mu'tezile-Şîa Etkileşimi Bağlamında Zemahşerî'nin Hz. Ali Hakkında...

tarafından Ecyâd tarafında kendisi için inşâ edilen evde kaldığı aktarılmıştır.¹⁵ Dolayısıyla Zemahşerî'nin hayatta iken Zeydî isimlerle kurmuş olduğu bu irtibat, akılda tutulması gereken bir bilgidir.

1.2. Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimi

Hicrî ikinci asırdan itibaren bireysel olarak Mu'tezilî-Şîî fikirleri benimseyen çok sayıda isim bulunsa da Mu'tezile ve Şîa arasındaki etkileşimin nispeten daha geç dönemde Mu'tezile-İmâmiyye arasında gerçekleştiği kabul edilmektedir.¹⁶ Şîa içerisinde Mu'tezile'nin görüşlerine yönelen bir grubun bulunduğunu belirten Mu'tezilî âlim el-Hayyât'ın (öl. 300/912) bu etkileşimi dile getiren ilk isimlerden biri olduğu söylenebilir.¹⁷ Eşârî'nin (öl. 324/935-36) İmâmiyye'den bahsederken birçok yerde imâmet ve itizâl düşüncesini birleştiren bir gruptan bahsetmesi¹⁸ iki mezhebin yakınlaşmasının diğer mezhep mensuplarının da dikkatini çektiğini göstermektedir. Şehristânî ise İmamiyye'nin ilk önceleri itikâdî meselelerde imamların görüşlerine tabi olmakla beraber daha sonra bir kısmının Mu'tezilî, bir kısmının ise Ahbârî olduğunu belirtmektedir.¹⁹ Zehebî ise Râfizilik ve itizâlin hicrî 370 senesinden itibaren önce arkadaş, sonra da kardeş olduklarını belirtmektedir.²⁰ Bu etkileşim, gerek Müslüman gerekse Batılı araştırmacılar tarafından da onaylanmıştır.²¹ Örneğin İrfan Abdülhamid, Şîa'nın Mu'tezile'nin akli metodundan etkilenmesinin, Büveyhoğulları zamanında, özellikle Sâhib b. Abbâd'ın vezirliği sırasında meydana geldiğine dikkat çekmiştir.²²

İmâmî âlimler ise klasik dönemden itibaren İmâmiyye'nin Mu'tezile'den etkilendiği düşüncesini reddetmişlerdir. Örneğin Şeyh Müfid, Şîa'nın en önemli prensibinin imâmet olduğunu bunda da Mu'tezile ile ayrı olduklarını, Mu'tezile'nin ise temel prensibinin *el-menzile beyne'l-menzileteyn* olduğunu belirtmiştir.²³ Ayrıca o, konuyla ilgili *el-Hikâyât fi muhâlefâti'l-Mu'tezile ve'l-fark beynehüm ve beyne's-Şfati'l-İmâmiyye* isimli bir eser telif etmiş, burada özellikle İmâmiyye'nin Mu'tezile'den vaîd, şefaât, kabir azabı, cennet ve cehennem mahlûk olması gibi birçok konuda farklılıklarının olduğunu vurgulamıştır.²⁴ Çağdaş Şîî araştırmacılar da Mu'tezile'den etkilenme iddiasını kabul etmezlerken, bir etkileşimden bahsedilecekse Mu'tezile'nin İmâmiyye'den etkilendiğinin söylenebileceğini öne sürmüşlerdir.²⁵

2. Ehl-i Beyt ve Mu'tezile

Ehl-i beyt veya Âl-i beyt kavramının kökleri, İslâm öncesi döneme kadar uzanmaktadır. Câhiliye döneminde bazı kabile kolları, putların bulunduğu yerden (Beytü'l-âlihe) sorumlu olmaları sebebiyle bazı dini ve kutsî sıfatlara sahip olurdu.²⁶ Hz. Peygamber geldikten

¹⁵ Necmettin Çalıışkan, "Şiirleri ve Psikolojik Tahliller Çerçevesinde Zemahşerî'nin Hayatı", *Turkish Studies -Religion-* 16/3 (2021), 473-474.

¹⁶ İrfan Abdülhamid, *İslamda İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. Mustafa Saim Yeprem (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 111; Wilferd Madelung, "Imamism and Mu'tazilite Theology", 23-24.

¹⁷ el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntişâr*, 14, 93.

¹⁸ Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-müsallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1411/1990), 1/114, 115, 118, 120, 122.

¹⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/165.

²⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl* (Beyrut: 1963), 2/235.

²¹ Cemâleddîn el-Kâsımî, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile* (Beyrut: b.y., 1981), 56; Abdülhamid, *İslamda İtikadî Mezhepler*, 111; İgnaz Goldziher, *İslam'da Fıkıh ve Akaid*, çev. İlhan Başgöz (Ankara: Ardic Yayınları, 2004), 265-266; Madelung, "Imamism and Mu'tazilite Theology", 13-30.

²² Abdülhamid, *İslamda İtikadî Mezhepler*, 111-112.

²³ Müfid, *Evâilü'l-makâlât fi'l-mezâhib ve'l-muhtârât* (Kum: el-Mü'temeru'l-âlemî li's-Şeyh el-Müfid, 1413), 37-38.

²⁴ Müfid, *el-Hikâyât fi muhâlefâti'l-Mu'tezile ve'l-fark beynehüm ve beyne's-Şfati'l-İmâmiyye*, Rızâ el-Hüseynî (Kum: Mehr, 1413), 77-97.

²⁵ Abdullah Ni'me, *Felâsifetü's-Şîa* (Beyrut: Dâru'l-fikr el-Lübânî, 1987), 41-43; Ca'fer Sübhânî, *el-Buhûs fi'l-milel ve'n-nihal* (Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1415), 4/277-278.

²⁶ Faruk Ömer Fevzi, "Ehl-i Beyt Kavramı Üzerine...", çev. Mehmet Bahaüddin Varol, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1999), 397.

sonra ise *Ehl-i beyt* kavramı onun ailesi için kullanıla gelmiştir. Ancak onun Ehl-i beyt'ine kimlerin dâhil olup olmadığı meselesi özellikle Sünnîler ve Şîîler arasında öteden beri tartışma konusu olmuştur. Sünnî âlimler, Hz. Peygamber'in hanımları, Hz. Ali, Hz. Fâtîma ve çocukları Hasan ile Hüseyin'i Ehl-i beyt'in içerisinde saymışlardır. Şîa ise Ehl-i beyt'in içerisine kesinlikle Hz. Peygamber'in hanımlarının dâhil olmadığını iddia etmişlerdir. Mu'tezile de Ehl-i beyt kavramının, anlam çerçevesinde Ehl-i sünnet ile paralel düşünmektedir.

Mu'tezile'nin Hz. Ali ve evladına karşı derin bir sevgi beslediği ve hatta köklerini Hz. Ali'ye dayandırdığı bilinmektedir.²⁷ Mu'tezile'nin kurucusu kabul edilen Vâsıl'ın Hz. Ali'yi Hz. Ebû Bekir'den daha üstün gördüğü²⁸ ve Abbâsî halifesi Mansûr döneminde Ehl-i beyt nesline karşı uygulanan baskı politikasına karşı Ehl-i beyt'e destek verdiği nakledilmektedir.²⁹ Cemel (36/656) ve Sıffin Savaşında (37/658) Hz. Ali'nin mi yoksa karşıdaki sahabenin mi hatalı olduğu konusunda ayırım yapmayan Vâsıl, bunlardan birisinin fâsık olduğu düşüncesindedir. Ancak hangisinin fâsık olduğunu bilmek mümkün olmadığından bu iki grubun da bir mesele üzerindeki şahitlikleri geçersizdir.³⁰

Mu'tezile'nin önde gelen isimlerinden Amr b. Ubeyd'in ise Cemel Vak'ası ile ilgili Hz. Ali'nin doğruya daha yakın olduğunu söylemesi ve isyan etmeden önce Muhammed Nefsüz-zekiyye'ye biat etmesi Mu'tezile'nin Hz. Ali ve evladına karşı tutumuna örnek olarak verilebilir.³¹ Elbette o dönemde Ehl-i beyt nesline destek verenler yalnızca Mu'tezilî âlimler olmayıp bunların içerisinde çok farklı gruptan insanlar bulunmaktaydı. Ayrıca Abbâsî halifelerinden Harun Reşîd'in Bişr b. Mu'temir ve Sümâme b. Eşres (öl. 213/828) gibi Mutezilî isimleri Hz. Ali evladına olan desteklerinden dolayı cezalandırdığı nakledilmiştir.³² İbn Haldûn'un, Mu'tezile'nin Hz. Ali'ye karşı savaşan sahabeyle söz söylemeyi mubah gördüğüne dair ifadeleri genelleme içerse de Mu'tezile'nin Ehl-i beyt neslinin yanında yer aldığını tespit açısından önemlidir.³³

Mu'tezile'nin Bağdat ve Basra ekolünü birbirinden ayıran en önemli faktörün Bağdat ekolünün en azından bir kısmının Hz. Ali'yi diğer sahâbeye üstün tutması olduğu belirtilmiştir. Hz. Ali'yi Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlisi kabul eden Bişr b. el-Mu'temir, Sümâme b. Eşres, Ca'fer b. Harb, Ca'fer b. Mübeşşir, el-Hayyât ve el-İskâfî gibi isimlerin Bağdat Mu'tezilesi'nden olması tesadüf değildir.³⁴ Bu bağlamda Şîî-Mu'tezile etkileşiminin daha yoğun görüldüğü Bağdat ekolünün mefdûlün imâmetini câiz görme anlayışının temelinde Hz. Ali'yi üstün saymanın ve onu imâmete daha layık görmenin olduğu değerlendirilmiştir.³⁵

Mefdûlün imâmeti meselesi üzerinden Basra Mu'tezilesinin mevcut hilafet sıralamasını esas aldığı akla gelse de durum o kadar açık değildir. Hatta Mu'tezilenin kurucusu Vâsıl'ın dahi Hz. Ali'yi Osman ve Ömer'den üstün, Ebu Bekir'e ise müsavi gördüğü aktarılmaktadır. Ayrıca Vâsıl'ın, Hz. Ali'yi Hz. Ebû Bekir'den üstün gördüğü şeklinde görüşünün olduğu da kaynaklarda geçmektedir.³⁶ Yani o, sıralamayı Ali, Ebubekir, Ömer ve Osman olarak kabul etmiştir. Basra ekolünden olmasına rağmen el-Allâf, Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan daha faziletli kabul

²⁷ Aydınlı, "Mu'tezile'nin İmamet Nazariyesi", 37.

²⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu Usûli'l-hamse*, 767.

²⁹ Aksi bir görüş için bk. Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, 94-95.

³⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 43.

³¹ İsmâ Sahnîni, *el-Abbâsîyyûn fî senevâtî't-te'sîs* (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabîyye, 1998), 350-351.

³² Cemil Hakyemez, *Bişr b. el-Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdat Ekolünün Doğuşu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 51.

³³ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Şam: Dâru Ya'rib, 1425), 1/396.

³⁴ Malatî, *Kitâbü't-tenbîh*, 33; Osman Aydınlı, "Mu'tezile'nin İmamet Nazariyesi: Teori ve Pratik", *Dini Araştırmalar* 3/7 (200): 31; Selim Özarslan, "Mu'tezile: Basra ve Bağdat Mu'tezilîleri ve Başlıca Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2003), 174.

³⁵ Aydınlı, "Mu'tezile'nin İmamet Nazariyesi", 30-31; Selim Özarslan, "Mu'tezile: Basra Ve Bağdat Mu'tezilîleri ve Başlıca Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2003), 174.

³⁶ Murat Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 222.

1130 | Ersin Çelik. Mu'tezile-Şîa Etkileşimi Bağlamında Zemahşerî'nin Hz. Ali Hakkında...

etmekteydi.³⁷ en-Nazzâm ise imamın nas ile tayin edilmesi gerektiği kanaatindedir. Hz. Peygamber, bazı durumlarda nasla Hz. Ali'yi imam olarak tayin etmiş, Hz. Ömer dışında sahabeden kimse bu durumu gizlemeye çalışmamıştır.³⁸ Yine Basra ekolünden Ebû Abdullah el-Basrî, özellikle *kuş hadisi (hadîsü't-tayr)*³⁹ üzerinden Hz. Ali'nin daha faziletli olduğunu ispata çalışmıştır. Neticede o Hz. Ebû Bekir'in fazileti bağlamında nakledilen rivayetlerin âhâd; Hz. Ali hakkındaki rivayetlerin ise meşhur olduğunu, bu sebeple Hz. Ali'nin sahabenin en faziletlisi olduğunu öne sürmüştür.⁴⁰ Basra ekolünün reislerinden Ebû Ali el-Cübbâî ve oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâî ise *kuş hadisinin sahih olması durumunda* Hz. Ali, Allah Teâla'ya ve Hz. Peygamber'e en sevimli kimse olduğundan onun efdal olması elzemdir. Fakat Ebû Hâşim el-Cübbâî bu hadisin sahih olmaması durumunda ise Hz. Ali ile Hz. Ebû Bekir'den hangisinin daha faziletli olduğunun bilinmeyeceğini ifade etmektedir.⁴¹ Konumuzla ilgili olması bakımından Ebû Ali el-Cübbâî'ye göre, Hz. Ali'nin fazileti hakkında nâzil olan âyetler ve aktarılan rivayetler, onun ancak bazı konularda daha faziletli olduğuna delildir.⁴² Ebû Ali el-Cübbâî'nin şu ifadeleri ise Basra ekolünün reisi olarak onun hilafet sıralamasını fazilet sıralaması olarak kabul etmediğini net bir şekilde ortaya koymaktadır: Dört halife ümmetin efdalidir. Fakat Allah katında bunun böyle olduğu bilinemez. Sahâbe, Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ömer ve Hz. Osman'dan daha faziletli olduğu konusunda icmâ etmişlerdir. Aynı şekilde Hz. Ömer'in de Hz. Osman'dan daha faziletli olduğu hususunda icmâ etmişlerdir. Fakat Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ali arasında efdaliyeti belirten bir nas bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu konuda herhangi bir görüş belirtmek gerekir.⁴³ Yine Basra ekolünün önde gelen bir başka ismi Kâdî Abdülcebbâr da Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'den daha faziletli olduğunu ifade etmekte ve buna dair birçok delil getirmektedir.⁴⁴ Dolayısıyla Basra ekolünün imâmet konusundaki ayırıcı vasfının, halifelerin kronolojik sıralamasını aynı zamanda fazilet sıralaması olarak kabul ettiği⁴⁵ şeklindeki yargıya katılmadığımızı ifade etmeliyiz. Basra ekolünden sadece Amr b. Ubeyd, Nazzâm ve Câhız gibi bazı isimlerin halifelerin kronolojik sıralamasını aynı zamanda fazilet sıralaması olarak kabul etmişlerdir.⁴⁶

Mu'tezile'nin her iki ekolü de Şîa'nın imâmet düşüncesine karşı çıkmakta ve Hulefâ-i Râşidîn'in hilâfetine meşru kabul etmektedir.⁴⁷ Nitekim Zemahşerî, tefsirinin muhtelif yerlerinde Şîa'nın imâmet ideolojisini reddetmiş⁴⁸ ve özellikle Ridde savaşları ile ilişkilendirilen

³⁷ İbn Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 48.

³⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 49-50.

³⁹ Rivayete göre, Hz. Peygamber'e kızartılmış bir kuş hediye edilmişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Allah'ım yeryüzünde sana en sevimli olanı gönder ki benimle birlikte bu kuştan yesin." diye dua etmiş, ardından da Hz. Ali içeri girmiştir. bk. Ebû İsmâ'îl et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998), "Menâkib", 20 (No. 3721).

⁴⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-âdîl*, thk. Mahmûd Muhammed Kâsım (Kâhire: b.y., t.s.), 20-2 (fi'l-imâme) /122-123.

⁴¹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 20-2/117-120.

⁴² Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 20-2/131.

⁴³ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 20-2/117.

⁴⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 20-2/122, 136-143; Veysi Ünverdi, *Mu'tezile ve İmâmet İmâmiyye Şîası'nın İmâmet Anlayışının Eleştirisi: Kâdî Abdülcebbâr Örneği* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 220-223.

⁴⁵ Hilmi Kemal Altun, *Zemahşerî'nin Kelâmî Görüşleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 234.

⁴⁶ Kahveci, *Mu'tezile İle Şîa Arasında Siyasal Tartışma*, 38-39; Murat Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekolleri*, 45.

⁴⁷ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 59-60.

⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/359; 4/772. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bk. Hilmi Kemal Altun, "Zemahşerî'nin el-Keşşâf İsimli Eserinde Şîilere Yönelik Eleştirileri", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 2 (Aralık 2019), 100-103.

"Arkada kalan bu Arap kabilelerine de ki: 'Yakında çetin güç sahibi bir topluluğa karşı çağrılacaksınız; ya kendileriyle savaşacaksınız yahut Müslüman olacaksınız...'"⁴⁹ âyeti Hz. Ebû Bekir'in hilafetine delil olarak yorumlamıştır.⁵⁰ Hatta Zemahşerî'nin tefsirinin mukaddimesinde *el-Keşşâfı* Hz. Ebû Bekir'in hilafeti kadar bir sürede yazdığını vurgulaması onun imâmetine bakışını göstermesi bakımından kayda değerdir.⁵¹ Ancak bundan daha önemlisi, Zemahşerî'nin "*Hani peygamber, eşlerinden birine gizli bir şey söylemişti...*"⁵² âyetinin tefsirinde Hz. Peygamber'in eşlerinden birisine (Hz. Hafsa'ya) söylemiş olduğu sözün ne olduğuna dair getirdiği yorumdur. Zemahşerî'nin aktardığı rivayete göre Hz. Peygamber, Hz. Aîşe ile birlikte olması gereken günde, Hz. Mâriye ile birlikte olmuş; Hz. Hafsa da bunu öğrenmişti. Hz. Peygamber, Hafsa'ya: Bu sırrı benim için gizli tut; artık Mâriye'yi kendime haram kıldım! Ayrıca benden sonra ümmetimin işini Ebû Bekir ve Ömer'in üstleneceğini sana müjdeliyorum! demiştir. Zemahşerî'ye göre işte Hz. Peygamber'in gizli tutulmasını istediği sır, Hz. Mâriye'yi kendisine haram kılması ve Şeyhayn'ın (Ebû Bekir ile Ömer'in) imâmeti meselesidir.⁵³ Sonuç olarak bu hususlar, Zemahşerî'nin imâmet meselesinde tam bir Sünnî gibi düşündüğünü göstermektedir.

Mu'tezile'nin, başta Muâviye ve Amr b. el-Âs olmak üzere Emevîler'in hilafetine ise karşı durduğu görülmektedir.⁵⁴ Örneğin Kâdî Abdülcebbar; fasık olması, Hucr b. Adiy'i öldürmesi ve yönetimi gasb etmesi gibi sebeplerden dolayı Muâviye'nin hilafetinin meşru görünmemektedir.⁵⁵ Fakat Mu'tezile, sahip oldukları meziyyetler ve ümmetin önde gelenlerinin onayını almaları sebebiyle Ömer b. Abdülazîz ile Yezîd b. Velîd'in hilafetinde bir sorun görmemişlerdir.⁵⁶ Sonuç olarak Mu'tezile'nin Hz. Ali'nin faziletini ve üstünlüğünü kabul noktasında Şîa'yla; nas ile imâmetini reddetmede ise Ehl-i sünnet'le aynı zeminde buluştukları görülmektedir.

3. Zemahşerî'nin Hz. Ali'nin Siyâsî Rakiplerine Karşı Tavrı

Zemahşerî'nin Hz. Ali hakkında nâzil olduğu belirtilen âyetlere geçmeden önce onun Hz. Ali ile siyaseten karşı karşıya gelen bazı sahabelerle ilişkilendirilen âyetlere dair yorumu önem arz etmektedir. Öncelikle Zemahşerî'nin Hz. Ali'ye siyâsî muhâlif olan başta Amr. b. el-Âs ve Velîd b. Ukbe gibi Emevîlere yaklaşımına bakmakta fayda vardır. Bu bağlamda Zemahşerî, "*Bedbaht olanlar ateştedirler; orada onlar her nefeste acıdan inleyip feryat ederler. Rabbinin dilediği hariç, onlar gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır...*"⁵⁷ âyetlerini tefsir ederken Amr b. el-Âs'ın oğlu Abdullah'tan, "Cehennem için öyle bir gün gelir ki kapıları açılır; orada kimse kalmaz. Ancak bu durum, onlar orada asırlarca kaldıktan sonra olacaktır." şeklinde bir rivayete yer verir. Zemahşerî burada, bana göre Abdullah b. Amr'ın, iki kılıcıyla Hz. Ali'ye karşı savaşması, onu böyle bir hadisi rivayet etmekten alıkoymuştur, yorumunu yapmaktadır.⁵⁸ Dolayısıyla Zemahşerî'nin Abdullah b. Amr'ı, Hz. Ali'yle savaşmış olmasından dolayı güvenilmez kabul etmesi, onun Hz. Ali taraftarlığını göstermektedir.

Ancak Zemahşerî'nin Hz. Ali'yle siyaseten karşı karşıya gelmiş sahabe'nin hakkını teslim etmediği de düşünülmemelidir. Mesela Talha b. Ubeydullah ile ilişkilendirilen "*Müminlerden bazı kimseler Allah'a verdikleri sözü yerine getirdiler, kimileri onun yolunda can verdiler,*

⁴⁹ el-Fetih 48/16.

⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/338.

⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/8-9.

⁵² et-Tahrîm Süresi 66/3.

⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/562, 565.

⁵⁴ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 59-60.

⁵⁵ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 20-1/293.

⁵⁶ Metin Özdemir, "Mutezile'nin Hz. Hüseyin'in İmametine Yaklaşımı", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Din Bilimleri)*, ed. Alim Yıldız (Sivas: b.y., 2010), 3/129-135.

⁵⁷ Hüd 11/106-107.

⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/414-415.

1132 | Ersin Çelik. Mu'tezile-Şîa Etkileşimi Bağlamında Zemahşerî'nin Hz. Ali Hakkında...

*kimileri de ecellerini bekliyorlar...*⁵⁹ âyetinin tefsirinde Zemahşerî'nin yaptığı tefsir buna örnek olarak gösterilebilir. Zemahşerî, bu âyette bahsedilenlerin Hz. Peygamber'le birlikte şehit oluncaya kadar savaşacaklarına dair ahdeden Hz. Osman, Saîd b. Zeyd, Hamza, Musab b. Umeyr ve Talha b. Ubeydullah gibi bazı sahabeler olduğunu söylemektedir. Buna göre, âyette şehit olacaklardan maksat, Hz. Osman ve Talha'dır. Nitekim Hz. Peygamber bu bağlamda, "Yeryüzünde yürüyen bir şehide bakmak isteyen, Talha'ya baksın!" buyurmuştur.⁶⁰ Dolayısıyla Zemahşerî'nin tefsirinde Hz. Ali'ye siyaseten muhalif olanlara karşı ideolojik bir yaklaşımı benimsemediği belirtilmelidir.

4. Zemahşerî'nin Ehl-i Beyt'le İlişkilendirdiği Âyetler

Zemahşerî, *el-Keşşâf*'ta onlarca âyetin tefsirinde Hz. Ali ve Ehl-i beyt eksenli esbâb-ı nüzul rivayetlerine yer vermiştir. Bu rivayetler, kendisinden önceki bazı Sünnî tefsirlerde de nakledilmiştir. Zemahşerî'nin Ehl-i beyt ile ilişkili naklettiği rivayetlerin özellikle Mukâtil ve Sa'lebî'nin tefsiriyle daha çok benzeştiği dikkat çekmektedir.⁶¹ Ancak Zemahşerî'nin bazı küçük farklarla onlardan ayrıldığı görülmektedir. Zira Zemahşerî, bazı âyetlerde farklı esbâb-ı nüzül rivayetleri arasından Hz. Ali hakkındaki rivayeti tercih ederek onu ön plana çıkarmış, bazen de Sünnî tefsirlerin aksine esbâb-ı nüzul rivayetlerinden hareketle âyetin Ehl-i beyt'in faziletine delalet ettiğine işaret etmiştir. Aşağıda onun *el-Keşşâf* tefsirinde Ehl-i beyt'le ilişkilendirdiği âyetlere ve onun bu âyetlere getirdiği yorumlara değinilecektir. Ancak ona geçmeden önce Zemahşerî'nin aşere-i mübeşşere hakkında kaleme aldığı *Hasâisü'l-aşerati'l-kirâmi'l-berere* adlı eserinde Hz. Ali'nin faziletine dair zikrettiği âyetlere değinmek isabetli olacaktır.

Zemahşerî, *el-Keşşâf* tefsirinde onlarca âyeti Hz. Ali ile ilişkilendirirken *Hasâis* adlı eserinde ise Hz. Ali'nin faziletine dair yalnızca 2 âyeti delil getirmektedir. O bu eserinde, "*Sizin veliniz ancak Allah'tır, peygamberidir, bir de Allah'ın emrine boyun eğerek namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren müminlerdir.*"⁶² âyetinin Hz. Ali'nin; Allah'ın, Rasûlü'nün ve müminlerin velisi olduğuna delalet ettiğine işaret etmiştir. Zemahşerî burada, söz konusu âyetin namazda iken yüzüğünü infak eden Hz. Ali hakkında nâzil olduğunun büyük bir topluluk tarafından rivayet edildiğine dikkat çekmiştir.⁶³ Ayrıca Zemahşerî, Hz. Ali'nin faziletine dair yer verdiği "*Bunu sizin için ibretli bir ders olsun ve kulaklardan hiç çıkmasın diye yaptık.*"⁶⁴ âyetinin tefsirinde ise Hz. Ali'nin اذُنٌ رَاعِيَةٌ (işittiğini muhafaza eden bir kulak) olduğuna işaret etmiştir.⁶⁵

Zemahşerî eserinin mukaddimesinde her bir sahabe için sadece kendisine mahsus olan başkasında olmayan hususiyetleri zikrettiğini ifade etmiştir. Bu açıklama, her ne kadar tefsirde Hz. Ali'nin faziletiyle ilişkilendirdiği Âl-i İmrân Sûresi 3/61. âyet gibi bazı âyetleri, diğer Ehl-i beyt'in de ortak olması sebebiyle kapsam dışında bıraksa da çok da yeterli gözükmemektedir. Zira Zemahşerî bu eserinin aksine tefsirinde, es-Secde 18-20 ve el-Mücâdele 12. âyet gibi bazı âyetlerde yalnızca Hz. Ali'de olan bir hususiyete vurgu yapmaktadır. Bu tavır, Zemahşerî adına bir tutarsızlık olarak görülebilir.

Neticede Zemahşerî'nin *Hasâis* adlı eseri ile *el-Keşşâf* arasında Hz. Ali'nin faziletiyle ilişkilendirilen âyetlerin sayısı bakımından bir farklılık söz konusudur. Zemahşerî, *Hasâis*'in mukaddimesinde belirttiği gibi *sadece* Hz. Ali'nin faziletine delalet eden Kur'an'dan yalnızca

⁵⁹ el-Ahzâb 33/23.

⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/531-532.

⁶¹ Mukâtil tefsirinin Sa'lebî tefsirine etkisi için bk. Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi* (Ankara: Kitâbiyât, 2005), 67-73. Sa'lebî tefsirinin Zemahşerî tefsirine etkisi için bk. Walid Saleh, *The Formation of the Classical Tafsir Tradition The Qur'ân Commentary of al-Tha'labî (d. 427/1035)* (Leiden: Brill, 2004), 209-214.

⁶² el-Mâide 5/55.

⁶³ Zemahşerî, *Hasâisü'l-aşerati'l-kirâmi'l-berere*, thk. Behîce Bâkır el-Hasenî (Bağdat: el-Müessesetü'l-âmme, 1388/1968), 95-96.

⁶⁴ el-Hâkka 69/12.

⁶⁵ Zemahşerî, *Hasâis*, 98.

bu iki âyetin bulunduğunu düşünmüş olabilir. Bununla birlikte *el-Keşşâf*'taki Hz. Ali ve Ehl-i beyt vurgusu, Zemahşerî'nin tefsirini Zeydî emir el-Vehhâs'ın isteği üzerine ve onun desteği ile yazmış olmasıyla⁶⁶ ilişkilendirilebilir mi? Biz bu soruya olumlu cevap vermenin daha gerçekçi olduğunu düşünmekteyiz. Zira Zemahşerî gibi bağlama ve dile önem veren bir müfessirin bazı yerlerde buna dikkat etmeksizin Ehl-i beyt'in faziletine dair nakledilen zayıf rivayetlerle âyeti yorumlaması bu görüşü desteklemektedir.

Şimdi Zemahşerî'nin genelde Ehl-i beyt özelde ise Hz. Ali ile ilişkilendirdiği âyetlere dair yorumuna geçebiliriz.

4.1. Âl-i İmrân 3/61

"Sana gelen bu ilimden sonra her kim bu konuda seninle tartışmaya kalkışrsa, de ki: 'Gelin, çocuklarınızı ve çocuklarınızı, kadınlarınızı ve kadınlarınızı, kendimizi ve kendinizi çağıralım, sonra da Allah'ın lâneti yalancılara üzerine olsun diye dua edelim.'"

Zemahşerî, söz konusu âyetinin tefsirinde Hz. Peygamber'in Necrân Hristiyanları'yla mübâhalesini⁶⁷ şu şekilde aktarmaktadır: Hz. Peygamber, Hz. Hasan'ı kucağına almış, Hz. Hüseyin'in elinden tutmuş, yanında Hz. Fâtıma onun arkasında Hz. Ali olduğu halde birlikte yürüyorlardı. Hz. Peygamber bir taraftan da "Ben dua ettiğim zaman siz de âmin deyin!" diyordu. Bunun üzerine Necrân Heyeti'nin din adamı, Ey Hristiyanlar! Öyle yüzler görüyorum ki, eğer Allah bir dağ yerinden oynatmayı dileyecek olsa bunu o yüzlerle yapardı. Dolayısıyla sakın mübâhale yapmayın, eğer yaparsanız helâk olursunuz ve kıyamet gününe kadar yeryüzünde bir tek Hristiyan kalmaz, demişti.

Zemahşerî'den önce Taberî, Semerkandî, Sa'lebî gibi birçok Sünnî müfessir de bu âyetin tefsirinde Hz. Peygamber'in mübâheleye Hz. Hasan, Hz. Hüseyin Hz. Fâtıma ve Hz. Ali geldiğine dair benzer rivayetlere yer vermişlerdir.⁶⁸ Ancak erken dönem siyer kaynaklarında Hz. Peygamber'in Necrân Hristiyanlarını mübâheleye davet etmesi ve onların bundan geri durmasından bahsedilmekte, Ehl-i beyt ile ilgili kısmın ise yer almadığı görülmektedir.⁶⁹

Zemahşerî, bu âyetin tefsirinde Sünnî müfessirlerin de aktardığı yukarıdaki rivayetle yetinmemiştir. O, Hz. Peygamberle Necrân heyeti arasındaki bu mübâhele olayını anlattıktan sonra muhtemelen söz konusu âyetteki "*Gelin; oğullarımızı - oğullarımızı, kadınlarımızı - kadınlarımızı, kendimizi - kendinizi çağıralım*" ifadesini izah etmek için bir rivayet aktarmaktadır. Hz. Âişe'den nakledilen bu rivayete göre Hz. Peygamber, bir defasında üzerinde siyah kıldan dokunmuş, nakışlı bir aba ile dışarı çıktığı esnada Hz. Hasan yanına gelince onu abasının altına almıştır. Ardından sırasıyla Hz. Hüseyin, Hz. Fâtıma ve Hz. Ali gelmiş, onları da abasının altına almış ve "*Ey (Peygamber ve onun) hane halkı! Şüphesiz, Allah'ın muradı, sizden şâibeyi gidererek sizi tertemiz temizlemektir.*"⁷⁰ âyetini okumuştur.⁷¹ Dolayısıyla Zemahşerî, burada âyetin kapsamına sadece Ashâb-ı Kisâ denilen Hz. Peygamber, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Hz. Fâtıma ve Hz. Ali'nin girdiğini pekiştirmek istemiş olmalıdır. Zemahşerî'ye göre bu âyette, Ashâb-ı Kisâ'nın yani Hz. Peygamber, Fâtıma, Ali, Hasan ve Hüseyin'in faziletine dair çok kuvvetli bir delil bulunmaktadır ki bu hususta Kur'an'da söz konusu âyetten daha kuvvetli başka

⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hâkâ'iki gavâmi'zî't-tenzîl ve uyûni'l-e'kâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1407), 1/3.

⁶⁷ Mübâhele: Bir tartışma esnasında haksız ve yalancı olanın Allah'ın lânetine uğraması için beddua edilmesi olarak tanımlanmaktadır.

⁶⁸ Ebû Ca'fer et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Mekke: Dâru't-terbiye ve't-türâs, ty.), 6/478-479; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, thk. Es'ad Muhammed Tayyib (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419), 2/667; Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Bahru'l-ulûm* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1413/1993), 1/219; Ebü'l-İshâk es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Komisyon (Cidde: Dâru't-tefsîr, 1436/2010), 8/387; Ebü'l-Hasen el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1431), 1/398.

⁶⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2/165-166.

⁷⁰ el-Ahzâb 33/33.

⁷¹ Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 84.

1134 | Ersin Çelik. Mu'tezile-Şîa Etkileşimi Bağlamında Zemahşerî'nin Hz. Ali Hakkında...

bir delil yoktur. Zeydî/Mu'tezilî müfessir Cüşemî de Zemahşerî'ye benzer şekilde bu âyetin, Hasan ve Hüseyin'i Hz. Peygamber'in oğulları; Hz. Ali'yi de Hz. Peygamber'in konumunda kılmakla onların faziletine delalet ettiğini ifade etmiştir.⁷²

Ancak Zemahşerî, bu âyetin tefsirinde Ashâb-ı kisâ olarak Hz. Peygamber, Hz. Fâtıma, Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'e işaret ederken; *"Ey peygamber ailesi! Allah sizi sadece günah kirlerinden arındırmak ve sizi tertemiz yapmak istiyor."*⁷³ âyetinin tefsirinde *Ehl-i beyt* ifadesine Hz. Peygamber'in hanımlarının dâhil olduğunu açık olduğunu belirtmektedir. Ayrıca o söz konusu âyetin tefsirinde, mübâhele âyetinin aksine Ehl-i beyt'i Ashâb-ı Kisâ rivayeti özelinde de ele almamakta ve âyeti bağlama uygun olarak tamamen Hz. Peygamber'in hanımları üzerinden tefsir etmektedir. Böylelikle onun, Şîîler tarafından Hz. Ali ve evladının faziletine en büyük delillerden birisi olarak addedilen bu âyeti, Sünnî müfessirlere paralel olarak yorumladığı görülmektedir. Zemahşerî'nin söz konusu mübâhele âyetinin kapsamını beş kişiyle sınırlarken diğer taraftan Hz. Peygamber'in hanımlarının da dâhil olduğunu belirttiği Ehl-i beyt âyetine atıfta bulunmasını anlamak güçtür.

Söz konusu âyetin Hz. Ali, Hz. Fâtıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin odaklı zikredilmesinin ilk örneklerinin erken dönem Şîî tefsirlerinde yer alması aslında bu rivayetlerin kaynağına dair bir ipucu vermektedir.⁷⁴ Bazı müfessirler de buradaki *enfüsenâ ve enfüse-küm* ifadesinin Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Hz. Ali'yi, *ebnâenâ* ifadesinin Hz. Hasan ve Hüseyin'i, *nisâenâ* ifadesinin de Hz. Fâtıma'yı ifade ettiğini nakletmişlerdir.⁷⁵ Yukarıda bahsettiğimiz üzere Zemahşerî'den önce Sünnî müfessirler de bu rivayetlere tefsirlerinde yer vermişlerdir. Ancak Zemahşerî ise işi bir adım daha öteye taşıyarak buradan Ashâb-ı Kisâ için büyük bir fazilet çıkarılmaya çalışmıştır. Özellikle Zemahşerî gibi bir dil ustasının bu âyetin yorumunda tamamen rivayete mahkûm olmasının, tarihsel süreç içerisinde Ehl-i beyt'in siyâsî bir malzeme haline ge(tiri)lmesinin bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Zemahşerî'den sonraki bazı müfessirler ve şârihler tarafından onun bu yorumuna herhangi bir eleştiri yöneltilmediği hatta âyetin onun bu yorumunu destekleyici yönde tefsir edildiği görülmektedir.⁷⁶

4.2. eş-Şûrâ 42/23

"Allah'ın, iman edip dünya ve âhirete faydalı işler yapan kullarına verdiği müjde işte bu! De ki: 'Sizden yakınlığa sevgi duymanızdan başka bir karşılık istemiyorum...'"

Zemahşerî'ye göre bu âyetteki *el-kurbâ* kelimesiyle kastedilen, Hz. Peygamber'le akrabalık bağına sahip olan kimselerdir. Onun tercih ettiği yoruma göre burada hitap müminlere olup Hz. Peygamber'in Ehl-i beyt'ini sevmeleri kastedilmiştir. Zemahşerî'nin aktardığı rivayete göre, bu âyet indiğinde, "Ey Allah'ın Rasûlü! Kendilerini sevmek vazifemiz olan akrabaların kimlerdir?" diye sorulmuş, Hz. Peygamber de "Ali, Fâtıma ve onların iki oğludur." cevabını vermiştir. Zemahşerî, Hz. Ali'den rivayet edilen şu sözün de âyetteki *akrabaların* kimler olduğuna delâlet ettiğini belirtmektedir: "İnsanların bana olan kıskançlıklarını Hz. Peygamber'e şikâyet edince o, şöyle dedi: 'Dördün dördüncüsü olmak istemez misin? Cennete ilk girecek olanlar; ben, sen ve Hasan ile Hüseyin'dir. Eşlerimiz sağ ve solumuzda olacak, torunlarımız (zürriyetimiz) de eşlerimizin arkasında yer alacak.' Hz. Peygamber'in şöyle dediği de rivayet edilmiştir: "Ehl-i beyt'ime zulmedene ve kabilemin içinde bana eziyet edene Cennet haram kılınmıştır. Kim Abdülmuttalib'in çocuklarından birine kötülük eder ve kendisine bunun cezası verilmezse, yarın Kıyamet günü karşıma çıktığında onun cezasını ben vereceğim!"

⁷² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 2/1189-1190.

⁷³ el-Ahzâb 33/33.

⁷⁴ Hasan el-Askerî, *et-Tefsîru'l-mensûb ile'l-imâm el-Hasen b. Ali* (Kum: Medresetü'l-İmâm el-Mehdî, 1409), 658; Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 1/156; Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, 1/176-177.

⁷⁵ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 1/398-399.

⁷⁶ Nâsîrüddîn el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru l-hyâi't-türâsî'l-'Arabî, 1418), 2/20-21; Ebû Muhammed Şerefüddîn et-Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb fi'l-keşf 'an kanâ'i'r-reyb*, thk. Komisyon (Dubai: Câ'izetü Dubeyy ed-Düveliyye, 2013), 4/130-131.

Zemahşerî'nin bu âyette Ehl-i beyt sevgisinin kastedildiğine dair getirdiği rivayetlerden birisi de "Kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse şehit olmuştur. İyi bilin ki, kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse günahları affolunur. Kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse tevbe etmiş bir şekilde ölür. Kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse imanı tam bir mümin olarak ölür. Kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse önce ölüm meleği, sonra da Münker ve Nekir ona cenneti müjdeler..."⁷⁷ şeklinde devam eden uzun bir rivayettir.

Zemahşerî, söz konusu âyette hitâbın müşriklere olup Hz. Peygamber'in bütün Kureys boylarıyla olan akrabalığının kastedilmiş olabileceğine de dikkat çekmektedir.⁷⁸ Bu durumda *إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ* ifadesinin anlamı; sadece aramızdaki akrabalık için beni sevmenizi talep ediyorum, şeklinde olur. Âyetteki ifadeyle de şu kastedilmiş olur: Siz benim kavmimsiniz, en başta itaat etmek size yakışır. Bunu reddediyorsanız, hiç olmazsa akrabalık hakkını gözetin; bana eziyet etmeyin ve milleti bana karşı kıskırtmayın.

Zemahşerî'nin tercih etmediği bu yorum, eş-Şûrâ sûresinin Mekkî olan yapısına ve âyetlerin bağlamına daha uygundur. Taberî'nin de tercih ettiği bu yorum⁷⁹ genel olarak Zemahşerî'den önceki Sünnî müfessirler tarafından kabul görmüştür.⁸⁰ Zemahşerî'nin yer verdiği rivayetlerde Hz. Ali ve evlatlarının sevgisinden bahsedilmektedir ki bu sûrenin Mekkî olduğu düşünülürken henüz ortada Hz. Ali'nin evlatları bulunmamaktadır. Burada pekâlâ Zemahşerî'nin Ehl-i beyt'e yaklaşımının âyetin tefsirine yansıdığı söylenebilir. Zira o âyeti, Sünnî müfessirlerin çoğunluğunun yaptığı üzere Hz. Peygamber'in Kureys'e olan akrabalığı üzerinden değil de Ehl-i beyt üzerinden yorumlamıştır.⁸¹ Nitekim Şîî müfessirlerin de burada tek seçenek olarak Ehl-i beyt sevgisini verdikleri görülmektedir.⁸²

Zeydî/Mu'tezilî müfessir Cüşemî, Ebû Ali el-Cübbâî ve Ebû Müslim el-İsfahânî gibi Mu'tezilî âlimlere göre bu âyetin manasının, Ey Mü'minler! Allah'a ücretle değil, taatle ve salih amelle yaklaşınız, şeklinde olduğunu aktarmaktadır. Cüşemî kendisi de âyette Ehl-i beyt'in kastedildiği şeklindeki görüşü ön plana çıkarmadan, görüşlerden birisi olarak en son zikretmektedir.⁸³ Aynı şekilde Zeydî ortamda yetişen Şevkânî de bu âyetin Ehl-i beyt'e hamledilmesini diğer birçok rivayetle çeliştiği için doğru bulmamakta ve Ehl-i beyt'in böyle bir şeye ihtiyacı olmadığını vurgulamaktadır.⁸⁴ Dolayısıyla Zemahşerî'nin burada aynı ekolden Mu'tezilî âlimlerin görüşünü benimsememesi dikkat çekmektedir. O burada Ehl-i beyt ile ilgili rivayetleri aktarırken ise daha çok Sa'lebî'den istifade etmiş gibi görünmektedir. Zira onun verdiği rivayetler, birebir olarak ve aynı sıralamayla sadece Sa'lebî'nin tefsirinde yer almaktadır. Ancak Zemahşerî'nin burada bağlama ve sûrenin Mekkî olmasına dikkat etmeksizin Ehl-i beyt ile ilgili yorumu ön plana çıkarması onun ideolojik davrandığını hissettirmektedir.

4.3. et-Tevbe Sûresi

Hz. Peygamber'in et-Tevbe sûresini hacılara okumak üzere Hz. Ali'yi görevlendirmesi de Zemahşerî'nin Ehl-i beyt ile ilişkilendirdiği âyetler bağlamında zikredilebilir. Hz. Peygamber, Hazret-i Ebû Bekr'i hicrî dokuzuncu yılın hac mevsimi için emir olarak görevlendirmişti.

⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/219-221.

⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/221.

⁷⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 25/16-17.

⁸⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâs, 1423), 3/769; Abdurrezzâk es-San'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 3/161; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 10/3275-3277; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/122; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 3/242; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 23/345-361; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 5/202,

⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/219-221.

⁸² Furât el-Kûfî, *Tefsîru Furât el-Kûfî*, 388-399; Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2/275; Tûsî, *et-Tibyân*, 9/158-159.

⁸³ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 9/6241-6242.

⁸⁴ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4/615.

1136 | Ersin Çelik. Mu'tezile-Şîa Etkileşimi Bağlamında Zemahşerî'nin Hz. Ali Hakkında...

Onun arkasından Hz. Ali'yi kendi devesi olan Adbâ'ya bindirerek Mekke'ye göndermiş ve hacılara henüz yeni nâzil olan et-Tevbe sûresini okumasını istemiştir. Kendisine; sûreyi Ebû Bekir'e göndersen de o okusa olmaz mı, diye sorulunca O; Benim görevimi ancak benim soyumdan birisi yerine getirebilir, buyurmuştur. Hz. Ali yaklaştığında Hz. Ebû Bekir, onun devesinin sesini işiterek: Bu, Peygamber'in devesinin sesidir, demiş; geldiğinde ise kendisine: Amir olarak mı geldin yoksa memur olarak mı, diye sormuştur. Hz. Ali de: Memur olarak geldim, cevabını vermiştir.

Zemahşerî'nin aktardığı şu rivayet ise Hz. Ali'nin görevlendirilmesinin ilâhi emirle olduğuna işaret ederek bu olayın onun faziletine delaletini pekiştirmektedir. Şöyle ki Hz. Ebû Bekir yolun bir kısmını gittikten sonra Cebrâil Hz. Peygamber'e gelmiş ve Ey Muhammed! Senin mesajını ancak senden birisi tebliğ etsin; Ali'yi gönder, demiştir. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir de yoldan geri dönmüş ve: Ey Allah'ın Rasûlü! Semâdan bir şey mi inzâl edildi, diye sormuştur. Hz. Peygamber de: Evet, hac kafilesinin başında sen yoluna devam et; âyetleri Ali duyuracak, buyurmuştur. Terviye gününden bir gün önce Hz. Ebû Bekir insanlara hutbe îrâd etmiş ve hac menâsikinden söz etmiştir. Hz. Ali de bayram günü Akabe cemresinin yanında kalkıp: Ey İnsanlar! Ben Peygamber'in size gönderdiği elçisiyim, demiştir. İnsanlar; Peygamber, seni ne ile gönderdi, diye sorunca onlara et-Tevbe sûresinin başından otuz/kırk âyetini okumuştur.⁸⁵

Zemahşerî bu rivayetlerle Hz. Ali'nin konumunu aktardıktan sonra özellikle Hz. Ali'nin görevlendirilmesinin sebebine dair *kîle* ifadesiyle bir rivayete yer vermektedir. Hz. Peygamber adına sadece kendi soyundan bir kimsenin bu uyarıyı duyurmasının emredilmesinin sebebi, Arapların antlaşmaları feshederken bu işi daima kabile adına o kabileden birinin yapması şeklinde bir âdetlerinin olması sebebiyledir. Bu işi Hz. Ebû Bekir yapacak olsaydı o zaman Mekkeli müşrikler: "Bu, bizim aramızda bilinen antlaşmayı feshetme âdetimize aykırıdır." diyebilirdi. Dolayısıyla, bu görev için Hz. Ali'nin görevlendirilmesiyle onların bu mazetleri de ortadan kaldırılmıştır.⁸⁶ Ancak Zemahşerî'nin gerek meseleyi ele alış tarzı gerekse rivayeti *kîle* ifadesiyle nakletmesi bu açıklamayı tatmin edici bulmadığı şeklinde okumaya müsaittir. Diğer bir ifadeyle Zemahşerî'nin buradan Hz. Ali adına bir fazilet çıkarımında bulunduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷

Zemahşerî'nin et-Tevbe sûresinin nüzûl sebebine dair aktardığı bu rivayetlerin benzerleri, ondan önce Sünnî müfessirler tarafından da nakledilmiştir. Ancak onların aktardığı rivayetlerde Zemahşerî'nin aksine "bizzat Cebrâil'in yeryüzüne inip Hz. Peygamber'e Ali'yi göndermesini bildirdiğine" dair bir kayıt bulunmamaktadır. Öte yandan Sünnî tefsirlerde aktarılan bu rivayetlerde Hz. Ebû Bekir'in geriye dönüp işin aslını Hz. Peygamber'e sorması üzerine ondan şöyle bir cevap aldığı aktarılmaktadır: Ey Ebû Bekir! Sen mağarada benimle birlikte olmaktan ve Havz-ı Kevser'in başında arkadaşım olmaktan râzı olmaz mısın?⁸⁸ Zemahşerî'nin Sünnî müfessirlerle aynı rivayetlere yer vermesine rağmen rivayetin bu kısmına yer vermediği görülmektedir. Şîf müfessirler de hemen hemen benzer rivayeti aktarmasına rağmen aynı şekilde rivayetin Hz. Ebû Bekir ile ilgili övgü kısmına yer vermemişlerdir.⁸⁹ Zemahşerî, elbette Şîf âlimler gibi buradan Hz. Ali adına bir imâmet yorumu çıkarmamaktadır. Ancak onun, Hz. Ali'nin Cebrâil vasıtasıyla görevlendirildiğini ifade eden rivayetlere yer verirken, Hz. Ebû Bekir'e dair övgü ifadelerine yer vermemesi en azından yoruma açık bir durumdur.

⁸⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/243-244.

⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/244.

⁸⁷ Zemahşerî'nin naklettiği hususa daha önce Vâhidî ve Begavî tefsirlerinde yer verildiği görülmektedir. Hatta Vâhidî, Hz. Peygamber'in "Benim yerime ancak benden birisi tebliğde bulunabilir!" sözünü dini meselelerde Hz. Ali'yi Hz. Ebû Bekir'den daha faziletli olduğunu bildirmek için söylemediğini, bunun tamamen Arapların örfüne riâyet için söylenmiş bir söz olduğunu vurgulamaktadır. bk. Vâhidî, *el-Basît*, 10/291.

⁸⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 2/155; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/106-108; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 13/170-176; Vâhidî, *el-Basît*, 10/289-291; Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 2/315-317.

⁸⁹ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 1/282; Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, 2/73-74; Tûsî, *et-Tibyân*, 5/169.

Bizce Zemahşerî, rivayetin bu kısmının uydurma olduğunu düşünmüş olabileceği gibi bilinçli bir şekilde buradaki övgüyü sadece Hz. Ali'ye tahsis etmek istemiş olması da muhtemeldir.

4.4. el-Mâide 5/55

"Sizin veliniz ancak Allah'tır, peygamberidir, bir de Allah'ın emrine boyun eğerek namazı doğru kılan, zekâtı veren müminlerdir."

Zemahşerî'ye göre bu âyet, namazlarını kılarken ve zekâtlarını verirken rükû yani Allah'a karşı huşû, samimiyet ve tevazu halinde davrananları ifade etmektedir. Dolayısıyla ona göre âyet umûmîdir. Ancak Zemahşerî *kîle* ifadesiyle âyetin rükû halinde zekât verenleri de ifade edebileceğini ifade etmektedir. Bu takdirde Zemahşerî'ye göre âyet, Hz. Ali hakkında nâzil olmuştur. Hz. Ali namazda iken bir dilenci gelmiş ve ondan sadaka istemiştir. O da namazda rükû halinde iken yüzüğünü çıkarıp vermişti. Zemahşerî, Hz. Ali'nin namaz halinde yüzüğünü nasıl çıkarabildiğini ise şöyle izah etmeye çalışmaktadır: Muhtemelen yüzük serçe parmağındaydı ve kolayca çıkabilecek kadar geniştir. Bu sebeple o yüzüğünü çıkarmak için namazı bozabilecek ölçüde onunla meşgul olmamıştı. Zemahşerî, âyet "*Sizin veliniz Allah, Peygamber ve müminlerdir...*" şeklinde çoğul kalıbıyla gelmişken nasıl olur da Hz. Ali hakkında nâzil olduğu söylenebilir, sorusunu ise şöyle cevap vermiştir: Sebep her ne kadar tek bir kişi olsa da tüm insanların onun yaptığı gibi yapmalarını özendirmek için lafız çoğul kalıbıyla gelmiştir. Böylece, diğer müminlerin de Hz. Ali'yi örnek alarak onun gibi sevap almaları istenmiştir. Ayrıca bir müminin iyilik yapma, ihsanda bulunma ve yoksulları araştırma konusunda Hz. Ali gibi hırslı olması gerektiğine dikkat çekilmiştir.⁹⁰ Nitekim Zemahşerî, *Hasâis* adlı eserinde bu âyeti Hz. Ali'nin faziletine delil getirmiş ve âyeti Hz. Ali'nin Allah'ın, Rasûlullah'ın ve müminlerin velisi olduğu şeklinde yorumlamıştır.⁹¹ Oysa onun aksine Cüşemî, müfessirlerin çoğunluğunun ve Ebû Ali el-Cübbâî gibi Mu'tezile meşâyihinin bu âyeti umûmî olarak kabul ettiklerini aktarmaktadır.⁹²

Zemahşerî burada, âyetin Hz. Ali hakkında nâzil olduğuna dair rivayeti *kîle* ifadesiyle verirken öte yandan hem rivayeti mâkul göstermeye çalışmakta hem de âyetin Hz. Ali'ye tahsisini de dil açısından temellendirmeye çalışmaktadır. Her ne kadar âyetteki وَالَّذِينَ آمَنُوا ifadesinin çoğul olduğu halde Hz. Ali'ye tahsisi meselesi Şîî âlimleri de meşgul etmişse de tespit edebildiğimiz kadarıyla Zemahşerî'den önce hiçbirisi âyetin, diğer insanları Hz. Ali'ye özendirmek için çoğul geldiğini söylememiştir.

Oysa Zemahşerî'den önce birçok Sünnî müfessir de bu âyetin Hz. Ali hakkında nâzil olduğuna dair rivayetler aktarmakla birlikte âyetin özellikle baş kısmının Ubâde b. es-Sâmit ve Abdullah b. Selâm hakkında indiğine dair rivayetlere de yer vermektedirler.⁹³ Zemahşerî ise burada diğer Sünnî müfessirlerin aksine sadece Hz. Ali hakkındaki nüzûl sebebine değinmiş alternatif nüzûl sebeplerinden bahsetmemiştir. Öte yandan Şîî müfessirler de bu âyetin Hz. Ali hakkında nâzil olduğunu ve açıkça onun imâmetine delalet ettiğini belirtmişlerdir.⁹⁴ Örneğin Ayyâşî, Hz. Ali'nin imâmetini açıklaması için Hz. Peygamber'e bu âyetin nâzil olduğunu, âyetin ona ağır gelmesi üzerine Hz. Allah'ın "*Ey peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan O'nun mesajını iletmemiş olursun.*"⁹⁵ âyetini inzâl ettiğine dair rivayetler nakletmiştir. Tûsî ise Hz. Peygamber'in ardından fâsıla olmaksızın Hz. Ali'nin imam olduğuna bu âyetin açık bir şekilde delalet ettiğini belirtmektedir. O bu âyeti dil açısından da Hz. Ali'nin imâmetine delalet edecek şekilde temellendirmeye çalışmaktadır. Bunun

⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/648-649.

⁹¹ Zemahşerî, *Hasâis*, 95.

⁹² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 3/2004.

⁹³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/485; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/424-426; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 4/1162-1163; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 11/388-397; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 2/48-49; Vâhidî, *el-Basît*, 7/433-437; Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 3/72-73.

⁹⁴ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 1/170; Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, 1/327-329;

⁹⁵ el-Mâide 5/55.

1138 | Ersin Çelik. Mu'tezile-Şîa Etkileşimi Bağlamında Zemahşerî'nin Hz. Ali Hakkında...

için ilk olarak âyetteki *veff* kelimesini ümmetin işlerinde tasarruf sahibi anlamında yorumlamıştır. İkinci olarak da *الذین امنوا* ifadesi çoğul olduğu halde nasıl Hz. Ali'ye delalet ettiği sorusuna da cevap vermektedir. Ona göre, şâni yüce olan şeylerden bahsedilirken kelimenin müfred yerine çoğul getirildiğine dair Kur'an'da birçok örnek yer almaktadır. Burada da Hz. Ali'nin şâni tazim için ondan bahseden ifade çoğul olarak getirilmiştir.⁹⁶

Zemahşerî'nin âyetin lafzı ile Hz. Ali ile ilgili esbâb-ı nüzûl rivayeti arasını telif etmeye dönük dil izahı kendisinden sonra gelen Sünnî müellifleri tatmin etmemiştir. Nitekim Râzî, âyetteki *الذین امنوا* ifadesinin Hz. Ali'ye hamledilmesine karşı çıkmıştır. Ona göre her ne kadar cemî lafızların tâzim yoluyla tek kişiye hamledilmesi mümkün olsa da bu mecaza gitmektir. Oysa kelimada asıl olan hakîki anlamdır. Öte yandan âyette yedi kez çoğul vezninin kullanılması da sözü hakîki anlamda kullanıldığını göstermektedir.⁹⁷ Beyzâvî ise cemî lafzının müfred için kullanılmasını kâide dışı olarak nitelemekle birlikte Hz. Ali ile ilgili nüzûl rivayetinin sahih olması durumunda Zemahşerî'nin yorumunun makul olacağını belirtmektedir.⁹⁸ Ancak her ne olursa olsun Zemahşerî'nin Hz. Ali hakkındaki esbâb-ı nüzûl rivayetini dil ile temellendirmeye çalışması, tespit edebildiğimiz kadarıyla kendisinden önceki Sünnî müfessirler tarafından benimsenmediği gibi kendisinden sonraki müfessirler tarafından da eleştiriyeye maruz kalmıştır.

4.5. es-Secde 18-20

"İman etmiş kimse günaha batmış kimse gibi olur mu? Bunlar elbette eşit değildirlere..."

Zemahşerî, bu âyetlerin Bedir Gazvesi'nde Hz. Ali ile Ukbe b. Ebi Muayt'ın oğlu Velid arasında gerçekleşen atışma üzerine nâzil olduğu rivayet edilmiştir. Velid, Hz. Ali'ye: Sus! Sen daha çocuksun! Ben senden daha çevik, daha güçlüyüm; dilim daha etkin, mızrağım daha keskin, senden daha yürekli ve zirhımın içinde senden daha cüsseliyim, dedi. Hz. Ali ona: Asıl sen sus! Çünkü sen fâsıksın, dedi. Bunun üzerine söz konusu âyet, tüm mümin ve fâsıkların kapsayacak şekilde nâzil oldu. Böylece hem bu ikisini hem de onların durumunda olanları içine almış oldu. Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ın Velid'e şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Sen nasıl Ali hakkında kötü konuşabiliyorsun!? Oysa Allah onu on âyette mümin; seni ise fâsık olarak isimlendirmiştir."⁹⁹

Zemahşerî'den önce birçok Sünnî müfessirin söz konusu âyetlerin Hz. Ali ve Ukbe hakkında indiğine dair rivayetlere yer verdiği görülmektedir. Ancak bu müfessirler genellikle âyetlerin Hz. Ali ve Ukbe hakkında nâzil olduğunu belirtmekle birlikte manasının umûmî olduğuna da vurgu yapmışlardır.¹⁰⁰ Öte yandan söz konusu âyetlerin Hz. Ali ve Ukbe b. Ebî Muayt hakkında nâzil olduğuna dair bu rivayetlerin erken dönem Şîi tefsirlerinde de yer aldığını belirtmek gerekir.¹⁰¹ Muhtemelen ilk defa Mukâtil'in tefsirinde yer verdiği bu rivayet, daha sonraki müfessirler tarafından aynen aktarılmıştır. Ancak burada dikkat çeken husus Zemahşerî'nin Hz. Hasan'dan naklettiği rivayettir. Bu rivayeti Zemahşerî'den önce ne Sünnî ne Şîi kaynaklarda tespit edemediğimizi belirtmeliyiz. Sadece Zemahşerî'den sonra bazı Şîi kaynaklarda bu rivayete yer verildiği görülmektedir.¹⁰²

⁹⁶ Tûsî, *et-Tibyân*, 3/359-375.

⁹⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 12/384.

⁹⁸ Beyzâvî, *Envârü't-tenzil*, 2/132.

⁹⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 3/451; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 9/3109; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 3/38; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 21/297-298; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/514. Mukâtil ve Sa'lebî gibi bazı müfessirler Ukbe'nin Hz. Osman'ın anne bir kardeşi olduğunu vurgulama ihtiyacı hissetmişlerdir.

¹⁰⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 3/451; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 9/3109; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 3/38; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 21/297-298.

¹⁰¹ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2/170; Furât el-Kûfî, *Tefsîru Furât*, 328-329; Tûsî, *et-Tibyân*, 8/305.

¹⁰² Muhammed Bâkir Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, thk. Komisyon (Beirut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1403), 35/339.

4.6. Diğer Bazı Âyetler

Zemahşerî'nin Hz. Ali ile ilişkilendirdiği âyetler bunlarla sınırlı değildir. O, bunların dışında daha birçok âyetin tefsirinde temrîz formuyla da olsa Hz. Ali ve Ehl-i beyt'le ilişki kurmakta veya farklı nüzûl rivayetleri arasından Hz. Ali ile ilgili rivayeti öne çıkarmaktadır. Örneğin Zemahşerî, "...Zekeriya, mabetteki bölme her girişinde onun yanında bir yiyecek bulurdu. "Ey Meryem! Nereden (geliyor) bu sana?" derdi. O da: "Allah tarafından" derdi..."¹⁰³ âyetinin tefsirinde yorum yapmaksızın Ehl-i beyt'le ilgili bir rivayete yer vermektedir.¹⁰⁴ Zemahşerî'nin aktardığı bu rivayetin Salebî'nin tefsiri gibi Sünnî tefsirlerde de yer aldığı görülmektedir.¹⁰⁵ Ancak bu rivayetin erken dönem Şîî tefsir kaynaklarında yer almadığı gibi yine Zeydî/Mu'tezilî müfessir Cüşemî'nin tefsirinde de yer almaması, Zemahşerî'nin bu nevi rivayetleri Sa'lebî'den aldığını desteklemektedir. Yine Zemahşerî, "Mallarını gece gündüz; gizli ve açık Allah yolunda harcayanlar var ya, onların Rableri katında mükâfatları vardır."¹⁰⁶ âyetinin tefsirinde farklı nüzûl sebeplerinin içerisinde diğer birçok Sünnî tefsirin aksine Hz. Ali ile ilgili rivayeti öne çıkarmaktadır.¹⁰⁷ Zemahşerî'den sonra gelen Sünnî müfessirler ve şârihler de onun bu tercihi bir itiraz da bulunmamışlardır.¹⁰⁸ Sadece Beyzâvî, Zemahşerî'nin aksine âyetin Hz. Ebû Bekir hakkında nâzil olduğunu belirtmiş, Hz. Ali hakkında nâzil olduğuna dair bilgiyi ise *kîle* şeklinde vermeyi tercih etmiştir.¹⁰⁹

Sonuç

Mu'tezile ve Şîa arasındaki etkileşimde, Mu'tezilî âlimlerin Hz. Ali ve Ehl-i beyt ile ilgili bazı hususlarda Şîa'dan etkilendiğini söylemek mümkündür. Nitekim Mu'tezile'nin Bağdat ekolü, Hz. Ali'yi Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlisi kabul ederken; Basra ekolünün önde gelen âlimlerinin ise hilafet sıralamasını fazilet sıralaması olarak kabul etmediği görülmektedir. Ancak Basra ekolünden olan Zemahşerî, bu ekolün önde gelen isimleri olan el-Allâf, Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî ve Kâdî Abdülcebbâr'ın aksine Hz. Ali'yi Hz. Ebu Bekir'den daha üstün görmemektedir. Hatta onun hulefâ-i râşidînin faziletinden bahsederken daima hilafet sırasını gözetmesi, seleflerinin aksine hilafet sıralamasını fazilet sırası olarak kabul etmiş olma ihtimalini desteklemektedir. Ayrıca Zemahşerî'nin imâmet meselesinde Sünnî gibi düşündüğünü söylemek mümkündür. Onun, Hz. Peygamber'in hanımlarından bazısına verdiği sırrın (et-Tahrim 66/3), kendisinde sonra Şeyhayn'in (Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in) imâmeti olduğunu belirtmesi kayda değer bir husustur. Öte yandan Zemahşerî, *el-Keşşâf*'ta birçok âyetin yorumunda Hz. Ali ve evlâdının fazileti ile ilgili rivayetlere yer vermiştir. Ancak söz konusu rivayetlere, genellikle bir itiraz kaydı olmaksızın kendisinden önceki birçok Sünnî ve Şîî müfessir tarafından da yer verildiği görülmektedir. Dolayısıyla onun bu rivayetler üzerinden doğrudan Şîî müfessirlerden etkilendiğini iddia etmek zordur. Fakat Zemahşerî'nin Hz. Ali'nin faziletine dair rivayetleri aktarırken bütünüyle kendisinden önceki Sünnî müfessirlerle aynı doğrultuda hareket ettiği de söylenemez. Zira o, bazı âyetlerde Sünnî müfessirler gibi yorum yapmaksızın yalnızca rivayeti aktarmakla yetinirken, el-Mâide 5/55. âyette olduğu üzere bazılarında ise bu rivayetlerde ifade edilen manayı dil çerçevesinde temellendirmeye çalışmaktadır. Ayrıca Sünnî müfessirler, birçok âyetin tefsirinde müşterek birkaç sebep-i nüzûl rivayetine birlikte yer verirken, Zemahşerî bunlardan sadece Hz. Ali ile ilgili rivayeti aktarmakla yetinmektedir. Hatta bazen Hz. Ali ile ilgili rivayet, diğer müfessirler

¹⁰³ Âl-i İmrân 3/37.

¹⁰⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/358.

¹⁰⁵ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 11/206-207; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 8/274-275.

¹⁰⁶ el-Bakara 2/274.

¹⁰⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/319.

¹⁰⁸ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1420), 7/70; et-Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb*, 3/541.

¹⁰⁹ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 1/161.

1140 | Ersin Çelik. Mu'tezile-Şîa Etkileşimi Bağlamında Zemahşerî'nin Hz. Ali Hakkında...

tarafından tercih edilen görüş olmamasına rağmen onun bu rivayeti öne çıkardığı gözlemlenmektedir. Onun bu şekilde davranmasının tefsirinin hacmiyle ilgisi olduğu akla gelebilir. Fakat müellifin, Hz. Ali'nin fazileti söz konusu olduğunda sözü uzatmaktan çekinmemesi, onun bu konudaki tutumunun Hz. Ali'ye olan meyliyle ilgisi olduğunu düşündürmektedir. Hatta Zemahşerî'nin Zeydî/Mu'tezilî çizgideki hocası Cüşemî'nin tefsirinde dahi söz konusu âyetlerin yorumunda onun kadar Hz. Ali ve Ehl-i beyt vurgusunun olmaması bu görüşümüzü desteklemektedir. Zemahşerî'nin genellikle Sünnî müfessir Sa'lebî'ye paralel ve birebir aynı lafızlarla rivayetlere yer vermesinden onun bu tarz rivayetlerinin kaynağının Sa'lebî olduğunu söylemek mümkündür. Sa'lebî'nin de Sünnî-Şîî ihtilafının olduğu yerlerde Şîîleri destekleyen rivayetleri sıkça nakletmesi nedeniyle dolaylı bir etkilenmeden bahsedilebilir. Ayrıca bu rivayetlerin önemli bir kısmının da ilk dönem tefsirlerinden Mukâtil'in tefsirinde de yer aldığı belirtilmelidir. Mukâtil'in Şîî/Zeydî olduğu yönündeki iddialar ispatlanmış değilse de ilk defa onun tefsirinde yer bulan söz konusu rivayetlerin önemli bir kısmının Hz. Ali taraftarlığı ile malul olduğu açıktır. Ayrıca *Hasâis* adlı eserinde Hz. Ali'nin faziletine dair yalnızca iki âyeti delil getiren Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'taki Hz. Ali ve Ehl-i beyt vurgusu, genel olarak Zeydiyye ile olan irtibatına, özelde ise onun tefsirini Zeydî emir el-Vehhâs'ın desteği ve isteği ile yazmış olmasıyla ilişkilendirilebilir. Ancak o Şîî âlimler tarafından imâmın mâsumiyeti bağlamında çokça istismar edilen el-Ahzâb 33/33. âyetin tefsirinde Sünnî ve Şîî tefsirlerde yer alan Ehl-i beyt ile ilgili bir takım rivayetleri aktarmaya bile ihtiyaç duymamıştır. Onun birçok âyette Hz. Ali hakkındaki sebep-i nüzûl rivayetlerine yer verirken burada hiçbir rivayete yer vermemesi, Şîîlerin bu âyetten hareketle imâmın mâsumiyetini savunmasına bir tepki olarak okunabilir. O, Şîî âlimlerin aksine el-Ahzâb 33/33. âyeti tamamen bağlamı dikkate alarak, Hz. Peygamber'in hanımları ekseninde tefsir etmiş ve Hz. Peygamber'in hanımlarının Ehl-i beyt'e dâhil olduğunu ifade etmiştir.

Kaynakça

- Abdülhamid, İrfan. *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*. çev. Mustafa Saim Yeprem. İstanbul: Marifet Yayınları, 1981.
- Akın, Murat *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Altun, Hilmi Kemal. "Zemahşerî'nin el-Keşşâf İsimli Eserinde Şiilere Yönelik Eleştirileri". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 2 (Aralık 2019), 99-108.
- Altun, Hilmi Kemal. *Zemahşerî'nin Kelâmî Görüşleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Ansari, Hassan. "Mu'tezilîliğin Şiî Alınlanması (I): Zeydîler". çev. Orhan Şener Koloğlu vd., *Başlangıçtan Günümüze İslam Kelamı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 265.
- Arslan, Hulusi. *İslam Düşünce Geleneğinde Şia-Mu'tezile Etkileşimi* (Şerif el-Murtaza Örneği). İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Askerî, Hasan. *et-Tefsîru'l-mensûb ile'l-imâm el-Hasen b. Ali*. Kum: Medresetü'l-İmâm el-Mehdî, 1409/1989.
- Aydınlı, Osman. "Mu'tezile'nin İmamet Nazariyesi: Teori ve Pratik". *Dini Araştırmalar* 3/7 (Mayıs-Ağustos 2000), 17-52.
- Belhî, Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 4 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâs, 1423/2002.
- Bezzâvî, Nâsîrüddîn. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşî. 4 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-'Arabî, 1418/1997.
- Celâlî, Süheylâ. "Ehl-i beyt der Tefsir-i Keşşâf", *Golistân-i Kur'ân*, Vîjenâme İmâm Ali, 7/31-34.
- Cüşemî, el-Hâkim. *et-Tehzîb fi't-tefsîr*. thk. Abdurrahman b. Süleyman. 10 cilt. Kahire: Dâru'l-kitâbi'l-Mısırî, 1439-1440/2018-2019.
- Çalışkan, Necmettin. "Şiirleri ve Psikolojik Tahliller Çerçevesinde Zemahşerî'nin Hayatı". *Turkish Studies -Religion-* 16/3 (2021), 459-476.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-müsallîn*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 2 cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1411/1990.
- Fevzî, Faruk Ömer. "Ehl-i Beyt Kavramı Üzerine...". çev. Mehmet Bahaüddin Varol, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1999), 397-404.
- Goldziher, Ignaz. *İslam'da Fıkıh ve Akaid*. çev. İlhan Başgöz. Ankara: Ardıç Yayınları, 2004.
- Hafzî, Abdüllatif. *Te'sîru'l-Mu'tezile fi'l-Havâric ve's-Şia Esbâbühü ve Mezâhiruhu*. Cidde: Dâru'l-Endülüs el-Hadrâ, 1421/2000.
- Hakyemez, Cemil. *Bışr b. el-Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdat Ekolünün Doğuşu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Hayyât, Ebû'l-Hüseyn. *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-Red 'alâ İbnü'r-Râvendî el-Mülhid*. Henrik Samuel Nyberg. Kâhire: Matbaatü Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, 1344/1925.
- İbn Ayyâş, Ebû'n-Nasr Muhammed b. Mes'ûd. *Tefsîru'l-Ayyâşî*. 2 cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-matbûât, 1411/1991.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed er-Râzî, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, thk. Es'ad Muhammed Tayyib. 10 cilt. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 3. Basım, 1419/1998.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. 2 cilt. Şam: Dâru Ya'rib, 1425/2004.
- Kâdî Abdülcebbar. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. thk. Mahmûd Muhammed Kâsım. Kâhire: b.y., t.s.
- Kahveci, Niyazi. *Mu'tezile İle Şi'a Arasında Siyasal Tartışma*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2006.
- Kâsımî, Cemâleddîn *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*. Beyrut: b.y., 1981.
- Koç, Mehmet Akif. *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*. Ankara: Kitâbiyât, 2005.
- Madelung, Wilferd. "Imamism and Mu'tazilite Theology". *Le Şihîsme imâmite* (1970), 13-30.
- Malatî, Ebû'l-Hüseyn. *Kitâbü't-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'*. Beyrut: el-Ma'hadü'l-Almânî li'l-ebhâsi's-şarkıyye, 1430/2009.

1142 | Ersin Çelik. Mu'tezile-Şîa Etkileşimi Bağlamında Zemahşerî'nin Hz. Ali Hakkında...

- Mâverîdî, Ebû'l-Hasen. *en-Nüket ve'l-uyûn*. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1431/2010.
- Meclisî, Muhammed Bâkir. *Bihâru'l-envâr*; thk. Komisyon. 110 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-'Arabî, 1403/1983.
- Menâ'î, Âişe Yûsuf. *Usûlü'l-akîde beyne'l-Mu'tezile ve's-Şîati'l-İmâmiyye*. Katar: Dâru's-Sekâfe, 1992/1412.
- Nâşî el-Ekber, Ebû'l-Abbâs. *Mesâ'ilü'l-imâme ve muhtefâfât mine'l-Kitâbi'l-Evsaf fi'l-makâlât*. thk. Josef van Ess. Beyrut: yy., 1971.
- Nî'me, Abdullah *Felâsifetü's-Şîa*. Beyrut: Dâru'l-fikr el-Lübânî, 1987.
- Özarlan, Selim. "Mu'tezile: Basra Ve Bağdat Mu'tezilileri ve Başlıca Görüşleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2003), 161-181.
- Özdemir, Metin. "Mutezile'nin Hz. Hüseyin'in İmametine Yaklaşımı". *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Din Bilimleri)*, ed. Alim Yıldız. 3 cilt. Sivas: b.y., 2010.
- Polat, Fethi Ahmet. *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Eleştiriler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Sa'lebî, Ebû İshâk. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'ân*. thk. Komisyon. 33 cilt. Cidde: Dâru't-tefsîr, 1436/2010.
- Sahnîni, İsmâ. *el-Abbâsiyyûn fî senevâtî't-te'sîs*. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye, 1998.
- Saleh, Walid. *The Formation of the Classical Tafsir Tradition The Qur'ân Commentary of al-Tha'labi (d. 427/1035)*. Leiden: Brill, 2004.
- Semerkandî, Ebû'l-Leys. *Bahru'l-ulûm*. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1413/1993.
- Sübhanî, Ca'fer. *el-Buhûs fi'l-milel ve'n-nihal*. Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1415.
- Şehristânî, Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-Nihal*. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1388/1431.
- Şeyh Müfîd, Ebû Abdillâh. *el-Hikâyât fî muhâlefâti'l-Mu'tezile ve'l-fark beynehüm ve beyne's-Şîati'l-İmâmiyye*, Muhammed Rızâ el-Hüseynî. Kum: Mehr, 1413/1993.
- Şeyh Müfîd, Ebû Abdillâh. *Evâilü'l-makâlât fî'l-mezâhib ve'l-muhtârât*. Kum: el-Mü'temeru'l-âlemî li's-Şeyh el-Müfîd, 1413.
- Taberî, Ebû Ca'fer. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Mekke: Dâru't-terbiye ve't-türâs, t.s.
- Tabîbî, Alırızâ-Şerefi. Zehrâ. "Berresî Ehl-i beyt (as) der Tefsîr-i Keşşâf ve Tatbîk-i ân bâ Tefâsîr-i Sâfi ve Şevâhidü't-tenzîl". *Pejûheşây-i tefsîr-i tatbîkî* 7/1 (Bahâr u Tâbistân 1396), 151-175. DOI: 10.22091/ptt.2017.2231.1190.
- Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn. *Fütûhu'l-ğayb fi'l-keşf 'an kınâ'î'r-reyb*. thk. Komisyon. 17 cilt. Dubai: Câ'izetü Dubeyy ed-Düveliyye, 1434/2013.
- Tirmizî, Ebû İsmâ. *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998.
- Tûsî, Ebû Ca'fer. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 10 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, t.s.
- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Ünverdi, Veysi. *Mu'tezile ve İmâmet İmâmiyye Şîası'nın İmâmet Anlayışının Eleştirisi: Kâdî Abdülcebbar Örneği*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1382/1963.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an haqâ'îkı gavâmi'zi't-tenzîl ve uyûni'l-eķâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, 1407/1987.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Hasâisü'l-aşeretü'l-kirâmi'l-berere*. thk. Behîce Bâkir el-Hasenî. Bağdat: el-Müessesetü'l-âmmе li's-sihâfeti ve't-tubâ'a, 1388/1968.